

Перспективу подальших наукових пошуків може окреслити дослідження прагматичних особливостей порівнюваних нікнеймів.

Список використаних джерел:

1. Карпенко М. Ю. Лінгвістичні особливості інтернет-дискурсу. *Мова*. 2016. № 26. С. 5–11.
2. Федорів М. Л. Про особливості комп'ютерного дискурсу. *Наукові записки НАУКМА*. Київ, 2003. Т. 22. Ч. I. С. 32–43.
3. Шестакова О. М. Нікнейм як засіб конструювання віртуальної ідентичності в електронному дискурсі чата. *Вісник СумДУ*. Суми, 2009. С. 135–138.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-272-5-29>

Попова О. А.,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри слов'янської філології*

*Навчально-наукового інституту філології та журналістики
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*

Семенов О. М.,

*доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови і літератури*

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР ЗВЕРТАННЯ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Дослідження міжособистісного спілкування, моделювання поведінки мовної особистості, встановлення умов і закономірностей ефективної мовленнєвої ситуації залишається актуальною проблемою як мовознавчих, так і педагогічних досліджень. У сучасних наукових дослідженнях звертання розглядається не лише у контексті граматики, а й як компонент комунікативного акту. Звертання, виконуючи функції встановлення та підтримання контакту, забезпечує умови комфортності інтерперсонального спілкування. У працях, присвячених педагогічному дискурсу, звертання розглядається в аспекті проблем мовленнєвої взаємодії комунікантів, налагодження й утримання контакту, ефективності висловлювання.

Хоча поняття «педагогічний дискурс» широко використовується в сучасній науці, зміст поняття варіативний і зумовлений не лише сферою гуманітарного знання, цілями й завданнями, які вирішують дослідники, а й підходами до його вивчення в лінгвістиці і педагогічній риторичі. Педагогічний дискурс системно розпочали вивчати у другій половині ХХ ст. у зв'язку із загальною антропоцентричною спрямованістю лінгвістичних досліджень.

Поняття «педагогічний дискурс» фіксується в 70-ті роки ХХ ст., у працях дослідників загального дискурс-аналізу (Дж. Сінклер, М. Кулхард та ін.). Науковці характеризували педагогічний дискурс як ситуативну й соціально детерміновану мовленнєву діяльність.

Головною метою досліджень було означено лінгвістичний аспект взаємодії вчителя і учня/учениці на уроці в класі. Для опису структури дискурсу (побудови дескриптивної моделі) Дж. Сінклер і Р. Кулхард використовували рівневу шкалу, аналогічну рівневій організації мови: урок, взаємодія («трансакція»), «обмін», «акт» [8, с. 260].

Педагогічний дискурс у соціо- і прагмалінгвістичних дослідженнях постає як соціально детермінований тип спілкування, відповідно, мовленнєва діяльність учителя – це спосіб, а мова навчальної терміносфери – засіб, інструмент здійснення навчально-мовленнєвої діяльності. Педагогічний дискурс є комунікативно-прагматичним зразком мовленнєвої поведінки вчителя, що здійснюється у сфері організованого навчання і характеризується відповідним набором інваріантних та змінних ознак: соціальних норм, ролей, стосунків, конвенцій, показників інтерактивності тощо.

Основними поняттями педагогічного дискурсу є мовленнєвий акт, мовленнєвий крок, мовленнєвий цикл, мовленнєва ситуація, мовленнєва подія, мовленнєва стратегія, мовленнєва тактика. Кожна конкретна ситуація спілкування реалізується у мовленнєвих жанрах – в одиничних висловлюваннях, що відображають специфіку конкретної сфери спілкування.

Мовленнєвий жанр як відносно стійкий тип висловлювань характеризується єдністю тематичного змісту, стилю, композиційної побудови та визначеною специфікою конкретної сфери спілкування. Класифікація мовних жанрів педагогічного дискурсу має три рівні: функціонально-системний, стратегічний, тактичний.

Фатичні мовленнєві жанри виділяються на стратегічному рівні і реалізують комунікативно-прагматичний аспект знання. Серед фатичних мовленнєвих жанрів виділяють оцінні, директивні та етикетні мовленнєві жанри.

Привітання, прощання, звертання, вибачення – мовленнєві жанри, які створюють етикетну рамку педагогічного дискурсу. Призначення

таких мовленнєвих жанрів – забезпечувати виконання певних соціальних дій, передбачених етикетом цього мовного колективу. Отже, звертання у педагогічному дискурсі є етикетним мовленнєвим жанром.

Офіційне спілкування має підкреслено ввічливий характер. Вибір потрібного звертання піддається соціальному контролю з обов'язковим урахуванням статусної належності, соціальної ролі співрозмовника.

Щодо соціальних чинників виділяють такі ознаки соціально-психологічних значень лексичних звертань: 1) офіційність / неофіційність; 2) підкреслена фамільярність / звичайність; 3) перевага (рівність) рангу мовця / перевага (рівність) рангу слухача; 4) статусна визначеність / невизначеність; 5) родинна/ позародинна сфера; 6) стилістичне зниження / нормативність; 7) позитивне ставлення до слухача / нейтральне (заперечувальне) ставлення до слухача.

Найважливіші семантичні параметри звертання зумовлені особливістю його використання у відповідних соціально маркованих комунікативних ситуаціях ввічливого спілкування. Для педагогічного дискурсу важлива функція звертання, яка «полягає у звертанні до слухача з бажанням увести його в коло певних подій, поінформувати про щось, викликати почуття, співзвучні з емоційним налаштуванням мовця» [6, с. 160].

За характером взаємин співрозмовників звертання поділяють на загальні й спеціальні; соціальні гоноративи; антропоніми; емоційні звертання.

Загальні звертання виконують роль встановлення і підтримання контакту між співрозмовниками. Вони успішно застосовуються в будь-якій сфері мовленнєвої взаємодії – офіційній і неофіційній.

Так, звертання *учні та учениці* мають офіційний характер, традиційно загальні звертання вживаються стосовно незнайомих чи малознайомих осіб, а в педагогічному дискурсі вказують на нейтральні ввічливі стосунки.

Оскільки до загальних звертань належать і звертання до осіб, що перебувають у родинних зв'язках – звертання до батька, матері, сестри, брата, дітей, дружини, то звертання *“шановний 7-а”* або *“шановні семикласники”* є загальними звертаннями, які доповнені найменуванням осіб, взаємини яких ґрунтуються на близькій психологічній дистанції, на спільних інтересах, дружбі між співрозмовниками. До цієї групи звертань відносимо і звертання *“друзі”* та *“любі друзі”*, у якому оцінне слово додає позитивної тональності у спілкуванні.

У шкільних підручниках останніх років привертає увагу дотримання гендерних особливостей. Наприклад: *“Дорогі друзі, шестикласнику та*

шестикласнице! Сила птаха в крилах, а людини – у дружбі. Справжню дружбу часто порівнюють із джерельною водою. У першій частині навчального посібника запрошуємо тебе і твоїх друзів у самотній світ будови, способів творення, написання та звучання українського слова“ [5, с. 7].

Спеціальні звертання (на позначення посад, звань) використовують до осіб, які посідають авторитетні посади в суспільстві. До таких звертань зазвичай додають загальне звертання *добродію* або гоноратив *пане*, напр.: *«Високоповажний пане директоре!»*; *«Вельмишановний Добродію»*. Увічливі прикметники *високоповажний* (*високоповажаний*) і *вельмишановний* у препозиції виконують не стільки оцінну, скільки етикетну функцію, напр.: *«Високоповажний пане!»*.

У ситуаціях спілкування вчителя та учнів класу зустрічаємо спеціальне звертання: *“Шановний старосто”* чи *“Шановна старосто”*.

Звертання-антропоніми – це звертання на прізвище, звертання-патроніми, звертання на повні імена, на зменшувальні імена, на прізвиська. Вибір варіанта імені залежить від соціального статусу, віку, ступеня знайомства, родинних стосунків, дружніх взаємин тощо.

Кожній соціальній групі властивий особливий іменник (комплекс імен, які знаходяться в активному вживанні), зауважимо: іменник характеризується не тільки своєрідним репертуаром, але й своєрідним оформленням імен. У педагогічному дискурсі звертання-антропоніми найбільш поширені, адже через них реалізуються адресність та особистісно-орієнтований характер мовленнєвих ситуацій.

Для офіційного позначення адресата традиційно вживають повне ім'я учня: *“Олександрє”*, *“Антоніно”*. Проте практика свідчить, що в шкільній аудиторії повні імена вживаються нечасто, частіше в ситуаціях емоційної значущості (з вкрай позитивною або вкрай негативною оцінкою) й оформлені з особливою інтонацією.

До речі, яскравіше усвідомити різноманітні ситуації шкільного життя й увиразнити емоційно-забарвлені звертання допомагають твори художньої літератури. Так, у повісті “Школа над морем” О.Донченка письменник представляє директора школи Василя Васильовича. Це досвідчений педагог, чемний, уважний і до дорослих, і дітей: *“Розкажи мені, Галино, все по правді. Розкажи, як старшому другуві, що трапилось? Може, в тебе є щось таке, про віщо ти не хотіла б розповісти всім. Я не впізнаю тебе. Як це трапилось – у тебе двоє “дуже погано”. Мені здається, що тебе щось гнітить. Може в тебе є якась горе, може тебе щось образив?”* [2]. Чимало ситуацій спілкування вчительки з учнями наведено і у повісті Олександра Донченка “Лісничиха”: “Пробачення – це не пусте слово, Демко. Коли людина просить пробачити її, то це значить, що вона засуджує свій

вчинок, визнає його недостойним, ганебним. Пробачення – це сповідь перед своїм серцем. Спитай у нього, воно скаже, що ти повинен зробити. А зараз... зараз будемо майструвати млинки, *Демко. Марто!* Неси сюди очерет” [1]. Відчутно, що вчителька Людмила Степанівна вміє “читати дитячу душу”.

Спостереження за навчальними ситуаціями під час педагогічної практики показують, що вчителі досить часто послуговуються скороченими формами імен (*Соно, Юро*). Варто зауважити, що скорочені імена часто призводять до порушень норм української мови, численних росіянізмів: *Машо, Серьожо* тощо.

Наголосимо, що поширення розмовних форм власних імен в офіційному спілкуванні між вчителем і учнем може пояснюватися змінами в менталітеті молодшого покоління, яке пропонує свої сценарії взаємодії, зокрема вимога звертання за певним іменем: *Стас, Соля*. Вживання скорочених імен в педагогічному дискурсі забезпечує механізм адресації. Проте демінутиви (суфіксальні утворення від власних назв) з культурно-мовленнєвої точки зору можуть бути не завжди доречні: їх реалізація може створити комунікативний конфлікт, наприклад, моделі, які фіксуються в мовленні самих учнів *Марійка, Оксанка, Ірка, Лариска* є нерівними демінутивами за ступенем позитивної оцінки.

Комбінація загальних і спеціальних звертань з додаванням власних імен дає можливість мовцеві передати своє ставлення до соціальної ролі, соціального статусу слухача і вживається як у родинній, так і в позародинній сферах. Загалом звертання на прізвище не характерне для українського мовленнєвого етикету й уживається лише на позначення несубординативних, фамільярних стосунків. Однак у педагогічному дискурсі звертання за формулою: «прізвище + ім'я» доволі уживані і слугують стандартною реалізацією офіційно-ділових відносин. Їхнє поширення можна кваліфікувати як складова стилю спілкування окремих педагогів. Подібне функціонування звертань із прізвищем фіксуємо і в художній літературі, де зображені ситуації учительського мовлення: “*Татарська й Хижнякова! Не розмовляйте!*” [3], “*Ось іди, Трояк, і покажи своє свідоме ставлення до географії*” [4, с. 75].

Зауважимо, що частотність вживання звертань за прізвищем у мові вчителів значно знижується рік від року. Це пояснюється змінами в соціальній сфері, у стилі педагогічного спілкування. Часто прізвище використовується для ситуацій розмежування тезок у класі.

Використання імен та прізвищ у ситуації опитування семантично і функціонально від традиційного звертання вирізняє інтонаційна завершеність. Наприклад: «*У яких випадках вживається апостроф?*»

Петренко» (порівняйте: *Відповідай на це питання, Петренко*), «*Наведіть приклади діалектних слів. Маргарита*» (порівняйте: *Наведи приклади, Маргарито*). Ці конструкції можна кваліфікувати як самостійні висловлювання та окремі речення. Спостереження показують, що конструкції такого типу залежно від інтонування можуть набувати різного емоційного забарвлення: як авторитарного, зверхнього, так і по-робочому ділового.

Отже, у педагогічному дискурсі мовленнєвий жанр звертання відображає фатичну функцію мови, призначення якої – встановити контакт, привернути увагу, забезпечити сприятливу навчальну атмосферу уроку. Учитель має можливість відстежувати, як сприймається його мовлення, інтонації, обрані конструкції, як змінюється ставлення до навчальної ситуації і як реагувати на ці зміни, добираючи найдоцільніші мовні засоби для взаєморозуміння та навчального впливу.

Стандартною одиницею звертання в педагогічному дискурсі є особистісно адресовані звертання, виражені власними іменами у кличному відмінку. Вибір форми звертання до учня показовий не тільки як маркер ставлення до комуніканта, але і як вираження характеру особистісно орієнтованого навчання і створення атмосфери доброзичливого спілкування вчителя з учнями та ученицями класу.

Серед подальших досліджень мовленнєвого жанру “звертання” – віртуальний етикет, правила віртуального етикету, особливості звертання у віртуальному спілкуванні.

Список використаних джерел:

1. Донченко О. Лісничиха. URL: <https://osvita.ua/school/literature/d/80476/list-7.html> (дата звернення: 10.10.2022)
2. Донченко О. Школа над морем. URL: <https://lib.com.ua/ru/book/shkola-nad-morem/?page=13> (дата звернення: 10.10.2022)
3. Іваненко О. Сороки. URL: <https://osvita.ua/school/literature/i/69587/> (дата звернення: 10.10.2022)
4. Копиленко О. Дуже добре. Копиленко О. Твори. К.: Рад. школа, 1989. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kopylenko_O/Duzhe_dobre_Desiatyklasnyku/ (дата звернення: 10.10.2022)
5. Семенов О. М., Калинич О., Дятленко Т. І., Білясник М. Д., Волницька В. В. Українська мова : посібник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 1. Тернопіль : Астон, 2022. 144 с. : іл.
6. Парашук В. Ю. Основи теорії мовної комунікації: навч. посібник / В. Ю. Парашук, О. А. Семенюк. К. : ІнЮре, 2009. 276 с.

7. Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

8. Sinclair J., Coulthard R. (1992). Towards an analysis of Discourse: The English used by Teachers and Pupils. London; New York. P. 79–88.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-272-5-30>

Прищеп О. П.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри германської філології та зарубіжної літератури

Навчально-наукового інституту іноземної філології

Житомирського державного університету імені Івана Франка

МАРКЕРИ ВІЙНИ У СПРИЙМАННІ СТУДЕНТАМИ ЛЕКСЕМИ УКРАЇНА В УМОВАХ НИНІШНЬОГО ЧАСОПРОСТОРУ (НА ОСНОВІ РЕЗУЛЬТАТІВ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ)

Слову притаманна зовнішня та внутрішня форми. Семантика слова, внутрішня його форма, описана у словниках, – це значення лексеми. Натомість є ще ряд інших значень, смислів, пов'язаних з лексемою, які в сукупності утворюють багатопланову структуру – концепт. Повноцінно пояснити зміст концепту, як семантичне значення лексеми, неможливо. Так, наприклад, О. А. Павлушенко. зазначає: *«На нетотожність понять «зміст» і «значення» вперше вказали логіки, які виявили, що значення слова охоплює поняття про референт, тоді як його зміст перебуває у площині контексту, який містить оцінні характеристики предмета з погляду особи чи етносу»* [4].

Метою нашого дослідження було зафіксувати, з якими смислами молоді люди пов'язують поняття Україна під час сприймання лексеми, яка є його позначенням. Нас, зокрема, цікавило, чи змінилося асоціативне поле лексеми *Україна* в умовах війни та якими асоціаціями, смисловими маркерами, воно наповнилося.

Методом дослідження є асоціативний експеримент. Контрольні зрізи були зроблені нами в листопаді 2015, 2018, 2021 років та в жовтні 2022 – безпосередньо перед написанням цієї праці. Опитування проходило серед першокурсників вищих навчальних закладів Житомира